

JÄRSÖ

Natur

I ett högst intrikat system av utskjutande landtungor och djupa fjärdar, ibland avsnörda till insjöar eller laguner, förenar sig i dag Järsö med Västra Eknö. Tillsammans med grannöarna runt om bildar dessa båda öar en djup och flikig arkipelag, dominerad just av osedvanligt utdragna och långmala linjer på såväl land som i vattnet.

Ön Järsö är den mest extrema av dessa utdragna formationer; två kilometer lång och 800 meter bred -som mest. En snabb blick på kartan och man förleds nästan tro att man sett ett utklippt, men något lite förvridet, Sverige med vidhängande Finland. Lika rak i ryggen som Moder Svea är, lika rak sträcker sig Järsö i nord-sydlig riktning. Tack vare landhöjningen har Järsö idag vuxit ihop med Västra Eknö, så att man helt torrskodd kan gå från ena ön till den andra, utan att egentligen notera att man byter ö. Gravedet, som det forna sundet heter, hölls länge öppet genom en grävd kanal. Den sydligaste delen av ön, Järsö udd, var för inte länge sedan en egen ö. Landhöjningen har förenat den med land.

Berggrunden domineras av granit, ofta i form av hållmark, men lika ofta dess motsats. Tallskog är alléstades närvarande mellan de få öppna ytorna. Terrängen är på själva Järsö mestadels mjukt sluttande, men på Järsö Böte reser sig berget nästan 20 meter som en vägg rakt upp ur Skälöfjordens djup. Den södra delen av Järsö är mer uttalat bergig med branta slänter och högre höjd över havet, upp till drygt 25 meter, än den östra delen av ön där landet sluttar mjukt och utdraget ner i saltsjön. De fåtaliga riktigt låglänta partierna återfinns förstas långt in i Järsö glo och invid några andra mindre vikar och strandremsor. Det är också i kanten av dessa och runt själva byggelsen lövinslaget återfinns.

Historia

Förhistoria

Trots den ställvis imponerande höjden över havet, finns på Järsö inga kända förhistoriska lämningar. De stenpackningar som finns på några ställen på ön, är fundament av något slag från sen tid.

Namn

Namnet Järsö rullar inte helt obehindrat mellan gom och tunga. Det är för den utsocknes lätt att sluddra bort r-et till förmån för ytterligare ett s, och ut ur mun hoppar ett namn som istället ljudmässigt associerar till en välkänd och besjungen ort i Hälsingland. Dialektalt är uttalet ännu ofta Jerse, som ju är mycket lättare att

forma i munnen. I inte alltför gamla handlingar förkommer formen ”Gärdsö” och längre tillbaka ”Jersida” och ”Iernside”. Den äldsta kända skrivningen från 1423 är dock ”jaernsydo”. Den ursprungliga betydelsen namnets andra del anses av ortnamnsforskningen var -ede, dvs ett vadställe eller sund, som med tiden helt förändrats till -ö. Detta har i sin historiska rundgång tvingat fram namnet Järsöede, för att beskriva just sundet mellan Järsö och en närliggande ö. Förbryllande är att närmsta bebodda grannö i nordväst kallas Järö. De båda önamnen är bestickande lika, men måste inte alls stå i något samband med varandra.

Jersö böte har förstås fått sitt sitt namn av den böte eller vårdskase som tronat högst upp på platån. På platån finns idag en stenpackning, ca fem meter i diameter, som eventuellt kan ha varit basen för vårdkasen.

Jordnatur

Den rent fysiska närheten till Eknö har inte hindrat att Järsö genom alla tider utgjort ett eget hemman, en egen jordregisterfastighet, till vilken också Järsö Böte och Porsholmen rakt i väster och Koholmen i sydöst hör. Horsholmen rakt i norr är nu mer eller mindre ihopväxt med såväl Järsö som Eknö.

Så långt tillbaka i tiden vi kan följa Järsö har ön varit frälseägd. Den äldsta uppgiften är från 1400-talet, då Järsö hörde till Fågelviksgodset. Under 1500-talet hörde ön till Valstad. Järsö bytte oupphörligen ägare. Ett exempel på snabba ägarbyten kan hämtas från 1700-talets början: Efter att ha ärvt sin faders markinnehav, pantsatte Magnus Croneborg d.y. 1709 hemmanet tillsammans med Ringsbo för 600 riksdaler kopparmynt och 100 daler silvermynt till en borgmästare de Rees, vars måg i sin tur redan 1721 sålde ön vidare till en kyrkoherde Alcinius. Inte långt därefter fördes Järsö till Helgerum, likom det mesta jordagods runt om, och en tid av lugn infann sig. Tiden för hektiska och huvudstupa spekulationsaffärer med jord var över. Först 1920 friköptes ön från godset.

Bosättning

Järsö hörde alltså på 1400-talet till Fågelvik, trots att ön låg söder om all den skärgård mellan Idösund och Flisesund som enligt ett brömt brev från 1429 var Fågelviksgods. På vad sätt ön nyttjades av godset vet vi inte; som säsongsfiskeläge eller som boplats för någon torpare med fiske som uppgift. Godsets intresse i skärgården handlade förstås om trygga den egna fiskförsörjningen. En kvalificerad gissning är att även Järsö bebyggdes någon gång under 14- eller 1500-talet, vilket tycks vara den stora nybyggartiden för skärgårdsöarna. Betet har här, som på alla större öar, varit gott och tillsammans med fisket varit det som lockat till bosättning. Järsö har ju ett synnerligen bra läge i förhållande till såväl fastlandet som skärgården och ligger tämligen väl skyddad av större öar runt om. Järsö glo måste nog karaktäriseras som ett av skärgårdens mest skyddade, om inte det absolut bäst skyddade, med långa, långa landarmar på båda sidor och tom en ö mitt i inloppet. Nackdelen är förstås det längre avståndet till fiskevattnen och till fastland.

I handlingarna som upprättades i samband med indrivandet av Elvsborgs lösen 1571, är i Västrums socken upptaget under rubriken ”herr Gabriels gods” en gård vid namn Hersö. I Västrums socken finns ingen gård eller ö med detta namn.

Järsö däremot ägdes vid denna tid av Gabriel Christiernsson till Valstad. Troligen har skrivaren snubblat med pennan. Om så är fallet, var Järsö bebodd av en Laste som var god för två skålpund koppar, en ko och fyra får. I boskapslängderna från 1627 finns en skattebetalande landbo på ön med åtta kor, några getter och en flock får. Inget utsäde redovisas, vilket betyder att det vid samma tid inte fanns bruten åkermark på ön. Något som var mer regel än undantag på skärgårdsöarna.

Avmätning

Vid 1700-talets slut satt en kraftfull man som ägare till hela det mäktiga Helgerumsimperiet, nämligen bergsrådet Cederbaum (1733-95). Han inte bara initerade industrietableringar och nybyggnation, han lät också kartera en stor del av sitt markinnehav. Det var självfallet ett utmärkt sätt att få en överblick över imperiet och dess inneboende möjlighet samt att uppskatta taxeringsunderlaget. En icke förutsedd bieffekt var att kartorna idag utgör en ovärderlig källa till kunskap. Varje hemman avmättes, karterades och taxerades, så även Järsö, av en mycket noggrann lantmätare Didricksson.

Av kartan över Järsö, upprättad 1787, ser vi att bebyggelseområdet är detsamma som idag och att det finns sex åkergårderna av skiftande storlek på öns norra del, i närheten av hustomten. Alla åkrarna är hägnade tillsammans med en del slättermark, vilket tyder på att djur betade fritt på ön. Åkertegarna är långsmala och högst oregelbundna till formen, begränsade av de omkringliggande bergen. De är genom avvattningsdiken uppdelade i stundtals mycket små gårderna. Likaså är hela hustomten med närliggande åkrar och kålgård hägnad i ett gårde. Trots att det rör sig om en ensamgård är "Järsö By" prydligt utskrivet på kartan. Vare sig karta eller tillhörande handlingar avslöjar något extra ordinärt. Detta är den äldsta upprättade kartan över ön.

Så gick livet sin gilla gång. På Järsö försörjde man sig på vad havet och jorden kunde ge, och det mesta tycks förblivit sig likt på ön. Försörjningen tycks varit densamma seklerna igenom. Befolkningen utgjordes av en familj. Uppgifter tyder på att det stundtals funnits två brukare av ön, men aldrig så länge att det lett till mer permanent bosättning. Självfallet har heller inga skiften förrättats på denna ö, som genom seklerna varit oerhört stabil för att inte säga statisk, vad gäller befolkningstal och bebyggelse. Detta betyder också att det inte finns några skifteskartor eller motsvarande handlingar som beskriver öns status och förhållande inför en förändring. Frälsetillhörigheten tycks ha lagt viss sordin på tillvaron.

Först när den energiske arrendatorn Viktor Johansson 1920 fick köpa ön, började saker och ting att hända. Sådant som på andra håll hade hänt flera sekler tidigare och som på Järsö speglar en väldig framtidstro. Som någon uttryckte det: med sina väldiga nävar, spett, spade, en plog och ett par oxar bröt han ny jord på Järsö och utökade den odlade arealen med flera 100%. Och det växte bra, så bra att han kunde hålla allt fler djur, vilka i sin tur gav allt mer gödsel till åkrarna, vilket i sin tur genererade än större skrödar. Oxarna byttes ut mot hästar som i sin tur ersattes med en traktor 1955.

Åkerarealen ökade ständigt. De amöbaformade åkergårderna är omgärdade av hangårdes- gårdar eller bastanta murar uppförda av röjningssten. Odlingsrösen i åkerkanten visar på ytterligare slit för brödfödan. Flera åkrar är förenade med

varandra genom intrikata system av avvattningsdiken. Den frukodlarvåg som drog över skärgården vid sekelskiftet 1900, har satt sina spår även på Järsö. Där vildapel stack upp vårdades den noga för att vid mogen ålder inympas med bärande frukt. Resultatet blev att många knotiga apelar kantar åkermarken och skänker en markerna en påtaglig upplevelse av ursvenskt inägolandskap. När jordbruket lades ner på gårdarna på Västra Eknö framför allt, arrenderade Järsöbonden också den odlingsmarken och jordbruket expanderade ytterligare.

Såg

En fruktansvärd storm rasade över skärgården under 1930-talets början. Förödelsen i skogen var stor. Bland mycket annat rycktes mycken fin granskog upp med rötterna. Viktor på Järsö inhandlade stormfälld gran och med hjälp av en inhyrd såg lät han uppföra ett nytt och präktigt bostadshus med två bostadslägenheter helt enligt tidens ideal. Det ständigt expanderande jordbruket krävde också större byggnader. Sålunda införskaffades på 1950-talet en egen sågbänk för att kunna såga det virke man behövde för tillbyggnad och nybyggnad av ekonomibygnader. Sågbänken måste dock först genomgå en grundlig renovering och reparation. Resultatet blev många nya byggnader och tillbyggnader.

Jämför man ”Iersöö By” på Cederbaums avmätning från 1787 med 1930-talets ekonomiska karta, är det svårt att känna igen sig. Där det på 1700-talskartan ligger några få hus innanför gloet, har det 1939 vuxit upp ett konglomerat av byggnader, vilka nu skulle göra skäl för benämningen by.

Fiske

Självklart fiskade man också på Järsö, men uppenbarligen inte så mycket att det avsatte siffror i statistiken. I den äldsta fiskestatistik som finns för länet, den från 1880, saknas dock Järsö helt.

Inomskärsfiske har dominerat på ön genom alla tider. Runt om Järsö finns osedvanligt många notvarp, vilka flitigt nyttjats även långt in i modern tid. På 1960-talet inköptes en vinternot, som krävde 20 man för att kunna hanteras. Sista notdraget ägde rum nyårsafton 1985-86 och videofilmades av Västrums hembygdsförening. Denna väldiga not krävde en åtta meter hög opphissarstolpe. Noten finns fortfarande kvar, men stolpen har ramlat omkull.

När en halvdäckare inköptes under 1970-talet visade sig hamnbassängen vid sjöboden i gloet vara för grund. Ett stort båthus uppfördes en bit längre ut, vid djupare vatten. Ramar till stenkistor, en för hamnen och en för båthuset, gjordes av ek från egen skog. Timmer och sten lades ut på isen och fick sjunka på plats. Också vid Åkersvik uppfördes ett nytt tillräckligt stort båthus. Innanför de bådar hamnarna har funnits bredsels och opphissarstoplar. Egentliga vinterbodas tycks aldrig ha funnits på Järsö. Det närmsta man kan komma denna företeelse, är den sjöbod som på 1920- eller 30-talet uppfördes vid Åkersvik. Här fryser inte sjön lika tidigt som i det skyddade Järsö glo och isen går upp mycket tidigare på våren.

1961 registrerades tre yrkesfiskare och två binäringsfiskare på ön. På 1980-talet, när seden att röka fisk återupptogs, uppfördes en fiskrök.

Väg

Den väg som idag förbinder Västra Eknö med Järsö, är också ett resultat av den flitige Viktor Johansson. Efter att successivt ha utökat jordbruket med mark på Västra Eknö blev det alltför besvärligt och tidsödande att sjöledes transportera jordbruksmaskiner fram och tillbaka mellan öarna. En väg anlades mellan Järsö och Västra Eknö för att underlätta denna trafik.

Jakt

Runt om Järsö finns många fågelskårar eller fögleställen. Kanske har jakten här varit mer betydande än på omkringliggande öar. Har jakten kompenserat det stillastående jordbruket och fisket som inte avsatt siffror i statistiken?

Moderna tider

Trots att Järsö ligger så nära såväl fastlandet som de båda stora Eknöarna drogas inte 3-fas elström till ön förrän på 1950-talet. Telefon fick man redan under 1930-talet.

Bebyggelse

”Järsö By” ligger traditionellt i den mjuka slänten ovanför Järsö glo. Från bostadshuset har man visuell kontakt med hamn, båt och brygga. Några få hus ligger idag i samma lägen som på 1787 års karta. Vissa av dessa hus är helt säkert nybyggda, men på den gamla grunden eller platsen.

Byplatsen är omgärdad av stenmurar och gärdesgårdar för att hålla djuren ute. Innanför denna skyddande gördel finns såväl grönsaksland och blomsterrabatter som fruktträdgård och mäktiga kastajer (vårdträd?). Allt är sommartid insvept i en sky av syren och kaprifol.

På ön finns idag två bostadshus; ett uttryck bland många andra för den framtidstro som präglade livet på ön under 1900-talets första hälft. Det äldre bostadshuset skulle kunna var en ryggåsstuga och densamma som det bostadshus, som är markerat på kartan från 1787. Idag är huset höjt några stockvarv och tillbyggt för att klara moderna boendekrav. Det andra och yngre bostadshuset blev inflyttningsklart 1933 och rymmer två lägenheter. Huset uppfördes på en hög stenfot, av sten huggen på ön, höga och luftiga våningsplan och ett brutet tak för att vinna maximal volym på övervåningen. Båda husen är rödstrukna med vitmålade knutar och har tegeltäckta tak.

1901 uppfördes en ny ladugård. Den gamla fick därefter utgöra del av en bod. Den nya ladugården byggdes i sin tur till några gånger under den stora expansionens dagar. Flera nya uthus uppfördes: visthusbod, snickarbod och vedbod under ett tak, vidare vagnbod, ankhus, hönsboda, dass och såghus. Ekonomibyggnaderna expanderade åt öster och bostadshuset åt väster; utslag av en tydlig funktionsuppdelning inom hustomten som med åren blivit allt mer påtaglig.

Expansionen och nybyggerivern präglade även de icke jordbruksknutna byggnaderna. Sjöboden vid gloet kom till efter övertagandet 1920, och ersatte då förstas en äldre bod. Vid Åkersvik uppfördes vid ungefär samma tid en ny sjöbod.

Troligen fanns det ingen bod där dessförinnan. Men när en halvdäckare inköptes visade sig hamnen vid gloet för grund. Ett nytt båthus uppfördes längre ut 1979. Ungefär samtidigt uppfördes ett likvärdigt båthus vid Åkersvik.

Sågen ligger strax sydost om hustomten. Runt om det långsmala sågskjulet finns upplag av virke och sågade bräder. Platsen är synnerligen atypisk för en såg men desto mer tilltalande och vacker, rent av romantisk. Sågplanen avgränsad av den slingrande grusvägen och av strankanten och omgärdas av stora skyddande lövträd; solitärer som tillåtits växa sig stora och imponerande.

Den enda sommarstugan på avstyckad tomt, uppfördes på Horsholmen på 1950-talet av en familjemedlem. Ytterligare ett fritidshus har sprängts in på själva byplatsen. I övrigt saknas fritidsbebyggelse eller annan bebyggelse som inte har med själva gårdens drift att göra.

Eftersom Järsö fortfarande är en ensamgård är den ännu inte vare sig skiftad eller hemmanklyvd.

Dagsläget

Närmar man sig Järsö by från vattnet möts man än idag av en synnerligen traditionell bebyggelse med faluröda väggar, vita snickerier och tegelröda tak. Husen ligger relativt tätt ihopträngda, men ändå med behagligt luftavstånd emellan. Högvuxna solitära lövträd omfamnar och skyddar byplatsen. Bryggor och stenkistor lyser vänligt silvergrå och förtroendeingivande. Kommer man från land, slingrar sig vägen gammaldags mellan hållmarksknallar, vassvikar och betade ytor. Så småningom möter man sågplanen omfamnad av träd och hav. Strax därefter grindstolpar och en vackert målade spjalgrind som för in till den inhägnade byplatsen. Markerna betas av köttjur och inägomarkerna är sålunda ännu öppna och leende. På sina håll tränger fukten igenom åkrarna och vecketåg och tistel återtar sin plats. Och lövslyet närmar sig åkerrenarna. Men det är det lilla. Det finns mycket som vanligtvis inte finns kvar på ensamöar i skärgården idag. Framför allt ljus i fönstren även under den mörka årstiden. På Järsö bor i princip två familjer. Avsalufisket upprätthålls fortfarande, baserat på såväl fjällfisk som ål. Sågen är ännu i drift och försörjer stora delar av skärgården med sågat virke.

Skydd och förordningar

Finns en nyckelbiotop på öns södra spets.

Klass I Natur i östra Småland

Litteratur

Kalmar läns museums arkiv
Lantmäteriets arkiv

Socknar och gårdar i Tjust. Claes-Göran Petersén 2002
Frälsegodsens i Sverige under storhetstiden. Johan Almquist 1967
Natur i östra Småland. Länsstyrelsen 1997
Elsborgs lösen 1570. Allan Samuelsson, Tjustbygden 1959
Meddelande rörande Sveriges fiskerier 1-2. Rudolf Lundberg 1883